

การพัฒนาจิตในเตภูมิกถา

Mind Development in Tebhūmikathā

พระมหาภูวนาถ อรุณเมธี(ขอพบสุข)*

Phramaha Phuwanat Arunamaite(Khophobsuk)

พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พระพุทธศาสนา) มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
Master of Art (Buddhist Studies) Mahachulalongkornrajavidyalaya University

แม่ชีกฤษณา รักษาโฉม**

Krissana Raksachom

อรชร ไกรจักร์***

Orachon Kraijak

สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ประเทศไทย

Buddhist Studies Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand

E-mail: Pwanatbanktop@gmail.com

Received: August 29, 2022

Revised: December 24, 2022

Accepted: December 24, 2022

บทคัดย่อ

การศึกษาวิจัยเรื่อง การพัฒนาจิตในเตภูมิกถานี้มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ (๑) เพื่อศึกษาความเป็นมาและโครงสร้างในเตภูมิกถา (๒) เพื่อศึกษาคำอธิบายเรื่องจิตที่ปรากฏในเตภูมิกถา (๓) เพื่อเสนอแนวทางการพัฒนาจิตในเตภูมิกถา โดยใช้ระเบียบการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research)

ผลการศึกษาวิจัยพบว่า : เตภูมิกถา เป็นบทพระราชนิพนธ์ของพระมหาธรรมราชาที่ ๑ (พญาลิไท) ซึ่งแต่งขึ้นเมื่อปีพุทธศักราช ๑๘๘๘ โดยมีพระประสงค์ที่จะเทศนาโปรดพระมารดาเป็นการทดแทนพระคุณ และเพื่อให้เกิดความเข้าใจในพระอภิธรรม มีโครงสร้างโดยแบ่งออกเป็น ๑๑ กัณฑ์ คือ (๑) นรกฎมิ (๒) เปตภูมิ (๓) อสุรกายภูมิ (๔) เสร็จฉานภูมิ (๕) มนุสสภูมิ (๖) ฉกามาจรสวรรค์ (๗) รูปาวจรภูมิ (๘) อรูปาวจรภูมิ (๙) อวินิโคกรูป (๑๐) โอกาสมหากัลป์สุญญตา (๑๑) นิพพานกถาในเตภูมิกถามุ่งอธิบายปฏิสนธิจิต ๑๙ ดวง ได้แก่ อุกุศลวิบากอุเบกขาสันตริณปฏิสนธิจิต ๑ ดวง นำเกิดในอบายภูมิ ๔ อุกุศลวิบากอุเบกขาสันตริณปฏิสนธิ ๑ ดวง นำเกิดเป็นมนุษย์และเทวดาไม่สมประกอบ มหาวิปากปฏิสนธิ

* พระมหาภูวนาถ อรุณเมธี (ขอพบสุข) Phramaha Phuwanat Arunamaite(Khophobsuk) นักศึกษาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พระพุทธศาสนา) มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

** ผศ. ดร.แม่ชีกฤษณา รักษาโฉม Asst.Prof.Dr.Krissana Raksachom อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ Thesis Advisor

*** ผศ.พิเศษ ดร.อรชร ไกรจักร์ Asst.Prof.Dr.Orachon Kraijak อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ Thesis Advisor

๘ ดวง นำเกิดเป็นมนุษย์และเทวดา รูปาวจรวิปากปฏิสนธิ ๕ ดวง นำเกิดเป็นรูปพรหม อรูปาวจรวิปากปฏิสนธิ ๔ ดวง นำเกิดเป็นรูปพรหม การพัฒนาจิตในเตภูมิกถามี ๔ แนวทาง คือ (๑) พัฒนาจิตในระดับกามาวจรโดยวิธีทางกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการเพื่อบังเกิดเป็นมนุษย์และเทวดา (๒) พัฒนาจิตในระดับสมาธิรูปฌานจิต เพื่อบังเกิดเป็นรูปพรหม (๓) พัฒนาจิตในระดับสมาธิอรูปฌานจิต เพื่อบังเกิดเป็นรูปพรหม (๔) พัฒนาจิตระดับโลกุตตระเพื่อเข้าถึงพระนิพพานโดยวิธีการทางสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน

คำสำคัญ: การพัฒนาจิต; เตภูมิกถา; พญาลิไท

ABSTRACT

This research entitled “Mind Development in *Tebhūmikathā*” has three objectives: (1) to study the background and structure in *Tebhūmikathā*; (2) to explore the explanation of mind appearing in *Tebhūmikathā*; and (3) to propose a guideline for mental development in Te Bhumikatha. The study applied a documentary research methodology. From the study, it is found that *Tebhūmikathā* or ‘the Exposition of Three Realms’ is a literary work written by King Lithai in B.E. 1888 with the intention of expounding the Dhamma for his mother as a way of showing his gratitude to her and teaching the Abhidhamma as well. Its structure is divided into eleven chapters: (1) a realm of the hell beings; (2) a realm of the animals; (3) a realm of the suffering ghosts; (4) a realm of the demons; (5) a realm of human beings; (6) a realm of six devas; (7) a realm of sixteen formal deities or brahmas; (8) a realm of four formless deities or brahmas; (9) *Avinibhogarupa*; (10) destruction and renewal of the world; and (11) discourse on *Nibbāna*.

It is believed that *Tebhūmikathā* aims at investigating consciousness accompanied by equanimity (*upekkha-santīraṇacitta*) as one of unwholesome resultant consciousness (*akusalavipākacitta*) can lead beings to be reborn in the planes of loss and woe (*apāya-bhūmi*); investigating consciousness accompanied by equanimity (*upekkha-santīraṇacitta*) as one of wholesome-resultant rootless consciousness (*kusalavipāka-ahetukacitta*) can lead beings to be reborn in the realms of handicapped human beings and deities; eight kinds of sense-sphere resultant consciousness (*kāmāvacara-vipākacitta* or *mahāvipākacitta*) can lead beings to be reborn in the realms of human beings and

deities; five kinds of fine-material-sphere resultant consciousness (*rūpāvacara-vipākacitta*) can lead beings to be born as brahma in material sphere (*rūpā-bhrama*) ; four kinds of immaterial-sphere resultant consciousness (*arūpāvacara-vipākacitta*) can lead beings to be born as brahma in immaterial sphere (*arūpā-bhrama*) .

In *Tebhūmikathā*, there are four types of guideline for mind development: (1) mind development at the level of sensual pleasure (*kāmāvacara*) done through the ten wholesome courses of action (*kusalakamma*) in order to be reborn as human being or deity, (2) mind development at the level of *rūpajhānacitta* in order to be reborn in *rūpa-brahma* (brahma in material sphere) , (3) mind development at the level of *arūpajhānacitta* in order to be reborn in Brahma in immaterial sphere (*arūpa-brahma*), and (4) mind development at the level of Supramundane (*lokuttara*) through mental development and insight meditation.

Keyword: Development; Mind; *Tebhūmikathā*; King Lithai

บทนำ

ไตรภูมิภูมิกถาเป็นบทพระราชนิพนธ์ของพระมหาธรรมราชาที่ ๑ (พญาลิไท) ซึ่งแต่งขึ้นเมื่อปีพุทธศักราช ๑๘๘๘ โดยมีพระประสงค์ที่จะเทศนาโปรดพระมารดา และเพื่อจำเริญพระอภิธรรม บทพระราชนิพนธ์นี้แสดงให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถอย่างลึกซึ้งในพระพุทธานุภาพของพระมหาธรรมราชาลิไทที่ทรงรวบรวมข้อความต่าง ๆ จากคัมภีร์พระพุทธานุภาพ นับแต่พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกาและปกรณ์พิเศษต่าง ๆ มาเรียบเรียงขึ้นเป็นวรรณคดีโลกศาสตร์เล่มแรกที่แต่งเป็นภาษาไทยเท่าที่มีหลักฐานอยู่ในปัจจุบันนี้^๑ โดยการที่ทรงพระราชนิพนธ์ไว้นั้นมีพระราชนิพนธ์ที่ระบุนามไว้ชัดเจนที่สุดในบานแผนก

โดยมีพระราชนิพนธ์ที่จะให้พระเทศน์สอนประชาชนในนครให้เห็นถึงผลของการกระทำของตนเองว่า เมื่อทำดีย่อมมีสวรรค์เป็นที่ได้เฉพาะ แต่เมื่อใดที่ทำชั่วก็มีนรกเป็นที่ไปดังนี้ จึงเป็นเหตุให้สร้างความสุขสงบร่มเย็นและมีการพัฒนาจิตใจให้ประชาชนนั้นหมั่นทำความดี อยู่กันอย่างผาสุกสวัสดิ์ตลอดรัชสมัยของพระองค์ ดังหลักฐานปรากฏในบานแผนกกว่า “เพื่อมีอรรถพระอภิธรรม ประสงค์จะเทศนาแก่พระมารดา และเพื่อความเจริญในธรรม”^๒ โดยอาศัยจุดประสงค์ที่สำคัญของพญาลิไทที่ปรากฏในบานแผนกนี้ในการ

^๑ นิยะดา เหล่าสุนทร, *ไตรภูมิพระร่วง การศึกษาที่มา*, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แม่คำผาง, ๒๕๔๓), หน้า ๑๑.

^๒ ราชบัณฑิตยสถาน, *พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทย สมัยสุโขทัย ไตรภูมิภูมิกถา*, (กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๔), หน้า ๔.

ตีความหมายในเนื้อหาอรรถสภาระของเตภูมิกถาอย่างหนึ่งคือเทศนาแก่มารดา อย่างหนึ่งคือความเจริญในธรรม ซึ่งความเจริญในธรรมนั้นจะต้องมีการพัฒนาจิตเพื่อยกระดับการกระทำในชีวิตให้ดียิ่งขึ้นนี้

จากการศึกษาเตภูมิกถาของนักวิชาการต่าง ๆ นั้น จึงมีการตีความที่หลากหลายวัตถุประสงค์ อันเกิดจากมุมมองความรู้ประสบการณ์ของแต่ละคน กัลยกร ทองโสม ได้กล่าวไว้ใน ไตรภูมิพระร่วง : วิถีธรรม วิถีชีวิต ว่า การดำเนินอยู่ของชีวิตของแต่ละคนย่อมเป็นตามกฎแห่งกรรมอันถูกกำหนดขึ้น โดยความรู้สึกรู้สึกความเข้าใจและการกระทำของมนุษย์นั่นเอง^๓ ด้านอิทธิพลความเชื่อ ดร.นवलวรรณ พูนวสุพลนัตรและคณะ ได้กล่าวไว้ใน การศึกษาปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการพระราชนิพนธ์เรื่องไตรภูมิพระร่วง ว่า การพระราชนิพนธ์เตภูมิกถานี้ได้รับอิทธิพลมาจากการเมืองการปกครอง วรรณกรรม ศิลปกรรมและหลักธรรมที่เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจของประชากรในยุคนั้น^๔ ด้านการเมืองการปกครอง วิญญู กิณะเสน และบุญชญา วิวิธธร ได้กล่าวไว้ใน วิเคราะห์หลักการปกครองในวรรณกรรมไตรภูมิพระร่วงว่า พญาลิไท ได้ทรงมีหลักการปกครองตามหลักชัชวาทศาสตร์ที่ถือเป็นหลักในการปกครองเป็นสำคัญอันประกอบด้วย ทศพิธราชธรรมและธรรมะที่เป็นลักษณะแห่งพระมหากษัตริย์ก็ถือว่าเพียงพอต่อการบริหารรัฐในยุคนั้น^๕ งานดังกล่าวนี้ส่วนมากศึกษาวิเคราะห์ด้านการเมือง การปกครอง ปัจจัยที่เอื้อต่อผู้ปกครอง ซึ่งในปัจจุบันยังไม่มีการศึกษาวิเคราะห์ด้านวิธีการพัฒนาจิตเพื่อพัฒนาจิตของมนุษย์อันจะเกี่ยวเนื่องกับความเจริญในธรรมที่มีปรากฏจุดประสงค์ที่สำคัญของพญาลิไทในบานแผนกข้อที่ ๒ และสังคมปัจจุบันประสบปัญหาเรื่องการพัฒนาจิตขั้นพื้นฐานในด้านการดำเนินชีวิตที่จะมีการตรึกตรองในการกระทำของตนเองว่าเมื่อทำแล้วจะเกิดผลที่ดีหรือไม่ดีตามมา หรือเมื่อมีกระตริตรองแล้วย่อมตระหนักถึงผลที่ไม่ดีจะตามมาแต่ก็ลงมือทำได้ เพราะด้วยอำนาจแห่งโลภะ โทสะและโมหะเข้าครอบงำจิตของบุคคลมากเกินไปจนกว่าจิตสำนึกที่จะละลายเกรงกลัวต่อความชั่วเหล่านั้นอันเป็นต้นเหตุแห่งปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในสังคมปัจจุบัน เช่น ปัญหาการฆาตกรรม ปัญหาการโจรกรรม เป็นต้น ทำให้ข้อที่ว่าด้วยจุดประสงค์ของเตภูมิกถาส่วน ๒ นั้น คือ ความจำเริญในธรรมเสื่อมถอยลงไปในนับว่าเป็นปัญหาซึ่งต้องการศึกษาที่มาโครงสร้างและเสนอแนวทางที่จะนำไปพัฒนาจิตตามหลักเตภูมิกถา

^๓ กัลยกร ทองโสม, “ไตรภูมิพระร่วง: วิถีธรรม วิถีชีวิต”, วารสารบัณฑิตวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ปีที่ ๑๘ ฉบับที่ ๑๘ (กรกฎาคม-ธันวาคม ๒๕๖๓): ๑๖๒.

^๔ นवलวรรณ พูนวสุพลนัตร และคณะ, “การศึกษาปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการพระราชนิพนธ์เรื่องไตรภูมิพระร่วง”, รายงานวิจัย, (สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๓), บทคัดย่อ.

^๕ วิญญู กิณะเสน และบุญชญา วิวิธธร, “ศึกษาวิเคราะห์มนุษย์กับการปกครองในวรรณกรรมไตรภูมิพระร่วง”, วารสาร มจร. บัณฑิตศึกษาพุทธโสภณปริทรรศน์, ปีที่ ๒ ฉบับที่ ๑ (มกราคม - มิถุนายน ๒๕๕๙): ๗๒.

วัตถุประสงค์ของงานวิจัย

๑. เพื่อศึกษาความเป็นมาและโครงสร้างในเตภูมิกถา
๒. เพื่อศึกษาคำอธิบายเรื่องจิตที่ปรากฏในเตภูมิกถา
๓. เพื่อเสนอแนวทางการพัฒนาจิตในเตภูมิกถา

วิธีการวิจัย

ผู้วิจัยใช้กระบวนการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ด้วยกระบวนการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยการทบทวนแนวคิด ทฤษฎี วรรณกรรม และเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาจิตในเตภูมิกถา ด้วยภาษาความเรียงและพรรณนาตามพระไตรปิฎก ซึ่งมีขั้นตอนต่าง ๆ โดยแบ่งตามเนื้อหาของข้อมูลได้ นำไปสืบค้น วิธีการ หลักการ ในการพัฒนาจิต ๔ ระดับ คือ พัฒนาจิตในระดับกามาวจร พัฒนาจิตในระดับรูปาวจร การพัฒนาจิตในระดับอรุปาจร พัฒนาจิตในระดับโลกุตตระนำมาเรียบเรียง โดยนำผลจากการศึกษาวิเคราะห์หลักการและแนวคิดมาเรียบเรียงพรรณนาตามผลนั้น โดยใช้ภาษาเชิงวิชาการเพื่อให้เกิดความสละสลวย สรุป นำเสนอผลการวิจัย และข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

ผลการวิจัย

โครงสร้างเตภูมิกถานี้มีโครงสร้างอันสามารถจำแนกตามภูมิได้ ๔ ภูมิใหญ่ คือ (๑) กามาวจรภูมิ (๒) รูปาวจรภูมิ (๓) อรูปาวจรภูมิ (๔) โลกุตระภูมิ และสามารถแบ่งเป็น ๑๑ กัณฑ์หรือบท โดยจำแนกได้ดังนี้

๑) กามาวจรภูมิ ภูมิแห่งผู้ที่ยังข้องอยู่ในกาม ได้แก่ กัณฑ์ที่ ๑ กล่าวถึง นรกภูมิ กัณฑ์ที่ ๒ กล่าวถึง เปรตภูมิ กัณฑ์ที่ ๓ กล่าวถึง อสุรกายภูมิ กัณฑ์ที่ ๔ กล่าวถึง เจริจฉานภูมิ กัณฑ์ที่ ๕ กล่าวถึง มนุสสภูมิ กัณฑ์ที่ ๖ กล่าวถึง ฉกามาวจรสวรรค์คือ (๑) จาตุมหาราชิกา (๒) ดาวดึงส์ (๓) ยามา (๔) ดุสิต (๕) นิมมานรดี (๖) พรนิมมิตวสวัตดี

๒) รูปภูมิ ภูมิแห่งผู้ได้รูปฌาน ๔ กัณฑ์ที่ ๗ กล่าวถึง คุณสมบัติผู้ที่จะได้ปรากฏในรูปฌานนี้ ต้องจะต่อได้ ปฐมฌาน (มีองค์ ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา) ทุตติยฌาน (มีองค์ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา) ตติยฌาน (มีองค์ ๒ คือ สุข เอกัคคตา) จตุตถฌาน (มีองค์ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา) ซึ่งสามารถแบ่งได้ ๑๖ ภูมิ ได้แก่

๑) พรหมปารีสัชชาภูมิ	๒) พรหมปุโรหิตาภูมิ
๓) มหาพรหมาภูมิ	๔) ปริตตภาภูมิ
๕) อัปปมาณาภาภูมิ	๖) อากัสสราภูมิ

๗) ปริตตสุภาภูมิ	๘) อัปมาณสุภาภูมิ
๙) สุภิกขินหาภูมิ	๑๐) เวหัพพลาภูมิ
๑๑) อสัณฺญีสัตตาภูมิ	๑๒) อวิหาภูมิ
๑๓) อตปปาภูมิ	๑๔) สุตัสสาภูมิ
๑๕) สุตัสสีภูมิ	๑๖) อกนิฐฐาภูมิ

๓) อรูปภูมิ ภูมิแห่งผู้ได้รูปมาน ๔ กัณฑ์ที่ ๘ กล่าวถึง คุณสมบัติผู้ที่จะได้ปรากฏในรูปมานนี้ ต้องจะต่อได้ภาสานัญญาตนะ (ฌานอันกำหนดอากาศคือช่องว่างหาที่สูดมิได้เป็นอารมณ์ หรือภพของผู้เข้าถึงฌานนี้) วิญญาณัญญาตนะ (ฌานอันกำหนดวิญญาณหาที่สูดมิได้เป็นอารมณ์ หรือภพของผู้เข้าถึงฌานนี้) อากิญจัญญาตนะ (ฌานอันกำหนดภาวะที่ไม่มีอะไร ๆ เป็นอารมณ์ หรือภพของผู้เข้าถึงฌานนี้) เนวสัณฺญานาสัณฺญาตนะ (ฌานอันเข้าถึงภาวะมีสัณญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัณญาก็ไม่ใช่ หรือภพของผู้เข้าถึงฌานนี้) ซึ่งสามารถแบ่งได้ ๔ ภูมิ ได้แก่ (๑) อากาสนัญญาตนภูมิ (๒) วิญญาณัญญาตนภูมิ (๓) อากิญจัญญาตนภูมิ (๔) เนวสัณฺญานาสัณฺญาตนภูมิ

๔) โลกุตระภูมิ กัณฑ์ที่ ๙ กล่าวถึง อวินิโคกรูป(อนิจจลักษณะ) กัณฑ์ที่ ๑๐ กล่าวถึง โอกาสมหาทลปัสสูญญาตา (ทลปวินาศและอุปติ) และกัณฑ์ที่ ๑๑ กล่าวถึง นิพพานกถา (พระนิพพาน)

คำอธิบายเรื่อง จิต

คำอธิบายเรื่อง จิต นับเป็นองค์ประกอบในการดำรงชีวิตที่สำคัญเนื่องด้วยจิตมีความตามพจนานุกรมว่า “สิ่งที่มีหน้าที่รู้ คิดและนึก”^๖ โดยตามความหมายพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม หมายถึง “ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ สภาพที่นึกคิด ความคิด ใจ วิญญาณ”^๗

ในส่วนของพระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร ได้ศึกษาเกี่ยวกับจิตไว้ในได้ดุขณินพนธ์เรื่อง จิตตมาตรของ นิกายโยคอาจารย์ : การศึกษาเชิงวิเคราะห์บนฐานแนวคิดเรื่องจิตในพระพุทธศาสนายุคต้น พบว่า จิต มโน วิญญาณ มีการทำงาน ๓ ระดับ คือ

๑) จิตระดับมูลฐาน คือ จิตที่เป็นสภาวะธรรมชาติล้วน ๆ มีการรับรู้ทั่วไปโดยไม่มีการปรุงแต่งจากกิเลส

๒) มโน จิตระดับความคิด คือ จิตที่ปรุงแต่งอารมณ์หรือเสพอารมณ์

^๖ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, (กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๐), หน้า ๔๗๕.

^๗ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๖, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ลิขิตม, ๒๕๕๙), หน้า ๗๒.

๓) วิญญาณ จิตระดับรับรู้อารมณ์ คือวิญญาณ ที่รับรู้อารมณ์ผ่านทางอายตนะ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ^๘

และแม่ชีกฤษณา รักษาโฉม ได้ศึกษาเกี่ยวกับจิตไว้ในได้งานวิจัยเรื่อง ศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่อง จิตในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ว่า “ธรรมชาติของจิต ๖ ประการ คือ

๑) สร้างสิ่งอันวิจิตร	๒) วิจิตรในตนเอง
๓) ถูกกรรมกิเลสทำให้วิจิตร	๔) รักษาไว้ซึ่งความวิจิตร
๕) สัมผัสไว้ซึ่งการสืบทอดของตน	๖) มีอารมณ์อันวิจิตร” ^๙

ฉะนั้นแล้วในเบื้องต้นนี้จึงสามารถสรุปความหมายของจิตได้ว่า จิต คือ ความรับรู้ในอารมณ์ต่าง ๆ จดจำและมีเอกภาพในแสดงออกหรือไม่แสดงออก ผ่านทางกายและวาจาที่ได้ คุณสมบัติของจิตนี้โดยปกติแล้วไม่สงบ มีความกระสับกระส่ายมักจะไม่อยู่ในที่เดิมเรื่องเดิมเป็นเวลานาน ลักษณะ ไม่หยุดอยู่กับที่และเป็นสิ่งที่ยากต่อการควบคุมให้อยู่อย่างสงบได้หนึ่ง ดังข้อความพระพุทธพจน์ว่า “จิตดิ้นรน กวัดแกว่ง รักษายาก ห้ามยาก ผู้มีปัญญาสามารถควบคุมให้ตรงได้ เหมือนช่างศรดัดลูกศรให้ตรง ฉะนั้น จิตนี้ย่อมดิ้นรนไปมา เหมือนปลาที่ถูกยกขึ้นจากน้ำโยนไปบนบกฉะนั้น ดังนั้นผู้มีปัญญาจึงควรละพวงแห่งมาร”^{๑๐} โดยแม่ชีกฤษณา รักษาโฉม ได้ศึกษาเกี่ยวกับคุณสมบัติของจิตไว้ในได้งานวิจัยเรื่อง ศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องจิตในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ว่า “จิตมีคุณสมบัติ ๔ ส่วน คือ (๑) ความรู้สึก (๒) ความจำ (๓) ความคิด (๔) การรู้แจ้งอารมณ์”^{๑๑}

คำอธิบายเรื่องจิตในเตภูมิกถา พบว่ามีจิตมีการอธิบายเรื่องจิตประกอบด้วย

สัตว์ดิรัจฉานมีปฏิสนธิจิต ๑ ดวง คือ อุกุสลวิบากอุเบกขาสันตริณปฏิสนธิ

เปรตและอสุรกายนั้นอาศัยปฏิสนธิจิตดวงเดียวกับสัตว์นรกและดิรัจฉานคือ อุกุสลวิบากอุเบกขา สันตริณปฏิสนธิ และมีโลภมูลจิตประกอบเข้าอีก ๘ ดวง คือ คือ

๑) โสมนสสสหคต ทัฏฐจิตตสมปยุตต์ อสงขาริก จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ประกอบด้วย ความเห็นผิด ไม่มีการชักนำ

^๘ พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, “จิตตมาตราชของนิกายโยคจาร : การศึกษาเชิงวิเคราะห์พื้นฐานแนวคิดเรื่องจิตในพระพุทธศาสนายุคต้น”, *ดุสิตนิพนธ์พุทธศาสตร์ดุสิตบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๑๒๕-๒๓๙.

^๙ แม่ชีกฤษณา รักษาโฉม, “ศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องจิตในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท”, *วารสารสันติศึกษาปริทรรศน์ มจร*, ปีที่ ๘ ฉบับที่ ๔ (กรกฎาคม - สิงหาคม ๒๕๖๓): ๑๒๓๔.

^{๑๐} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๓-๓๕/๓๕.

^{๑๑} แม่ชีกฤษณา รักษาโฉม, “ศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องจิตในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท”, *วารสารสันติศึกษาปริทรรศน์ มจร*, ปีที่ ๘ ฉบับที่ ๔ (กรกฎาคม - สิงหาคม ๒๕๖๓): ๑๒๓๒.

๒) โสมนสสสหคตํ ทิฏฐิจิตตสมปยุตตํ สสงฺขาริกํ จิตฺตํที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ประกอบด้วยความเห็นผิด มีการชักนำ

๓) โสมนสสสหคตํ ทิฏฐิจิตตวิปยุตตํ อสงฺขาริกํ จิตฺตํที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด ไม่มีการชักนำ

๔) โสมนสสสหคตํ ทิฏฐิจิตตวิปยุตตํ สสงฺขาริกํ จิตฺตํที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด มีการชักนำ

๕) อุเปกขาสหคตํ ทิฏฐิจิตตสมปยุตตํ อสงฺขาริกํ จิตฺตํที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยความเห็นผิด ไม่มีการชักนำ

๖) อุเปกขาสหคตํ ทิฏฐิจิตตสมปยุตตํ สสงฺขาริกํ จิตฺตํที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยความเห็นผิด มีการชักนำ

๗) อุเปกขาสหคตํ ทิฏฐิจิตตวิปยุตตํ อสงฺขาริกํ จิตฺตํที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด ไม่มีการชักนำ

๘) อุเปกขาสหคตํ ทิฏฐิจิตตวิปยุตตํ สสงฺขาริกํ จิตฺตํที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด มีการชักนำ^{๑๒}

มนุษย์และเทวดาได้นั้น ได้ปฏิสนธิจิตถึง ๙ ดวง คือ

๑) กุศลวิบากอุเบกขาสหคตสันติริณปฏิสนธิ

๑) โสมนสสสหคตํ ฅาณสมปยุตตํ อสงฺขาริกํ จิตฺตํที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักนำ

๒) โสมนสสสหคตํ ฅาณสมปยุตตํ สสงฺขาริกํ จิตฺตํที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ประกอบด้วยปัญญา มีการชักนำ

๓) โสมนสสสหคตํ ฅาณวิปยุตตํ อสงฺขาริกํ จิตฺตํที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักนำ

๔) โสมนสสสหคตํ ฅาณวิปยุตตํ สสงฺขาริกํ จิตฺตํที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา มีการชักนำ

๕) อุเปกขาสหคตํ ฅาณสมปยุตตํ อสงฺขาริกํ จิตฺตํที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักนำ

๖) อุเปกขาสหคตํ ฅาณสมปยุตตํ สสงฺขาริกํ จิตฺตํที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยปัญญา มีการชักนำ

^{๑๒} ดูรายละเอียดใน อภ.สง.อ. (ไทย) ๑/๕๑๕-๕๓๙.

๗) อุปเษกษาศหคตฺ ฌาณวิปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ จิตฺตํเกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบด้วย ปัญญา ไม่มีการชักนำ

๘) อุปเษกษาศหคตฺ ฌาณวิปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ จิตฺตํเกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบด้วย ปัญญา มีการชักนำ^{๑๓}

รูปาวจรภูมิมิปฏิสนธิจิต ๕ ดวง ได้แก่

๑) วิตถกวิจาร์ปิติสุเขกคตาสหิตํ ปมฺมุชฌานกุสลจิตฺตํ ปมฺมุชฌาน กุสลจิตฺตํ ที่ประกอบด้วย วิตถกวิจาร์ ปิติ สุข เอกคคตา

๒) วิจาร์ปิติสุเขกคตาสหิตํ ทุตติยชฌานกุสลจิตฺตํ ทุตติยฌาน กุสลจิตฺตํที่ประกอบด้วย วิจาร์ ปิติ สุข เอกคคตา

๓) ปิติสุเขกคตาสหิตํ ตุตติยชฌานกุสลจิตฺตํ ตุตติยฌาน กุสลจิตฺตํที่ประกอบด้วย ปิติ สุข เอกคคตา

๔) สุขเขกคตาสหิตํ จตฺตุดชฌานกุสลจิตฺตํ จตฺตุดฌาน กุสลจิตฺตํที่ประกอบด้วย สุข เอกคคตา

๕) อุปเษกษาศหคตาสหิตํ ปญฺจมชฌานกุสลจิตฺตํ ปญฺจมชฌานกุสลจิตฺตํที่ประกอบด้วย อุเบกขา เอกคคตา^{๑๔}

อรูปาวจรภูมิมิปฏิสนธิจิต ๔ ดวง ได้แก่

๑) อากาसानญายตนกุสลจิตฺตํ กุสลจิตฺตํประกอบด้วยอากาसानญายตนฌาน

๒) วิณฺณานญายตนกุสลจิตฺตํ กุสลจิตฺตํประกอบด้วยวิณฺณานญายตนฌาน

๓) อากิณฺณญายตนกุสลจิตฺตํ กุสลจิตฺตํประกอบด้วยอากิณฺณญายตนฌาน

๔) เนวสญฺญานาสญฺญายตนกุสลจิตฺตํ กุสลจิตฺตํประกอบด้วยเนวสญฺญานาสญฺญายตนฌาน^{๑๕}

เจตสิกในกามวจรภูมิมิไม่มีปรากฏในเตภูมิกถา

รูปาวจรภูมิมิเจตสิก ๒๒ ดวง คือ ตามความว่า “จำเรญฺใจพรหมนั้นได้เท่าใดสิ้น ในกุศลนั้นมีเจตสิก อันเป็นเพื่อนจิตได้ ๒๒ จำพวก อันใดสิ้น อันหนึ่งชื่อสัทธา ย่อมศรัทธา ถึงบุญธรรมทุกเมื่อ อันหนึ่งชื่อสติสมถฺติ บมฺริฐฺลีมฺบุญ ธรรมกเมือ วันหนึ่งชื่อ ละอายบมฺิอาจประมาทสักอัน อันหนึ่งชื่อโอตตปปะ กลัวสภาวะอันจะเป็นบาป อันหนึ่งชื่อ โลโก โลก อันหนึ่งชื่ออโทโส บมฺิเคียด บมฺริฐฺทั้งชา บมฺริฐฺคฺมฺนุมนโทช อันหนึ่งชื่อคัตรมฺชฌตตตา คือกระทำอันใดด้วยใจปกลาย อันหนึ่งชื่อกาย ปัสสัทธิ กระทำอันใดย่อมมีคนเห็น การธรรม อันหนึ่งชื่อจิตตปัสสัทธิ และใจอันเห็นใน สภาวะธรรม อันหนึ่งชื่อกายลหุตา มีตนอันพลันธรรม อันหนึ่งชื่อจิตตลหุตา มีใจอันพลัน แก่ธรรม” อันหนึ่งชื่อกายมุทิตา มีตนอันอ่อนแก่ธรรมแลสภาวะทั้งหลาย

^{๑๓} ดูรายละเอียดใน อภ.สง.อ. (ไทย) ๑/๕๔๑-๕๗๙.

^{๑๔} ดูรายละเอียดใน อภ.สง.อ. (ไทย) ๑/๕๗๙-๕๘๑.

^{๑๕} ดูรายละเอียดใน อภ.สง.อ. (ไทย) ๑/๕๗๙-๕๘๑.

อันหนึ่ง ชื่อ จิตต มีใจอันอ่อนแก่ธรรมแลสภาวะทั้งหลาย อันหนึ่งชื่อกายกัมมัฏญตา มีตนอันควรแก่สภาวะแลธรรมทั้งหลาย อันหนึ่งชื่อจิตตกัมมัฏญตา มีใจอันควรแก่สภาวะธรรมทั้งหลาย อันหนึ่งชื่อกายปาคูญญตา มีตนอันอดแก่ธรรม อันหนึ่งชื่อ จิตตปาคูญญตา มีใจอันอดแก่ธรรม อันหนึ่งชื่อกายชุกตา มีคนชื่อแก่ธรรม อันหนึ่งชื่อจิตตชุกตา มีใจชื่อแก่ธรรม อันหนึ่งชื่อกรุณา แม้ใจอันกรุณาแก่สัตว์ทั้งหลาย อันหนึ่งชื่อมุทิตา มีใจอ่อน สัตว์ทั้งหลาย วันหนึ่งชื่อปัญญินทรีย์ปัญญาอันเป็นใหญ่อินทรีย์ทั้งหลายแล ผสม ได้ ๒๒ จำพวกพวกแล เป็นเพื่อนใจ”^{๑๖}

อธิบายเพิ่มเติมตามพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม ว่า

๑) สัทธา ความเชื่อ	๒) สติ ความระลึกได้
๓) ทิริ ความละเอียดอ่อน	๔) โอตตปปะ ความสะดุ้งกลัวต่อบาป
๕) อโลกะ ความไม่โลภอยากได้อารมณ์	๖) อโทสะ ความไม่โกรธ
๗) ตตรัมชฌัตตตา ความมีใจเป็นกลาง	๘) กายปัสสีทธิ ความสงบของเจตสิก*
๙) จิตตปัสสีทธิ ความสงบของจิต	๑๐) กายลหุตา ความเบาของเจตสิก
๑๑) จิตตลหุตา ความเบาของจิต	๑๒) กายมูทุตา ความอ่อนของเจตสิก
๑๓) จิตตมูทุตา ความอ่อนของจิต	
๑๔) กายกัมมัฏญตา ความสมควรแก่การงานของเจตสิก	
๑๕) จิตตกัมมัฏญตา ความสมควรแก่การงานของจิต	
๑๖) กายปาคูญญตา ความคล่องของเจตสิก	๑๗) จิตตปาคูญญตา ความคล่องของจิต
๑๘) กายชุกตา ความซื่อตรงของเจตสิก	๑๘) จิตตชุกตา ความซื่อตรงของจิต
๒๐) กรุณา ใจอันกรุณาแก่สัตว์ทั้งหลาย	๒๑) มุทิตา มีใจยินดีแก่สัตว์ทั้งหลาย
๒๒) ปัญญินทรีย์ ความเป็นใหญ่ในการรู้อารมณ์ต่าง ๆ ตามความเป็นจริง ^{๑๗}	

เจตสิกเหล่านี้ผู้ประพันธ์ท่านได้ยกมาเฉพาะโสภณเจตสิก ๒๒ ดวง เท่านั้น ดังความปรากฏในอภิธัมมัตถสังคหะตามความว่า “ส่วนในมหัคคจิตทั้งหลาย เจตสิก ๓๕ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๓ ดวง โสภณเจตสิก ๒๒ ดวง ยกเว้นวิริตีเจตสิก ๓ ดวง ย่อมรวมเข้าในปฐมฌานิกจิต ๓ ดวงก่อน”^{๑๘}

^{๑๖} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทย สมัยสุโขทัย ไตรภูมิภคา, หน้า ๑๙๙.

* คำว่า เจตสิก แปลจากคำว่า กาย ซึ่งหมายถึง นามกาย เช่น กายปัสสีทธิ ความสงบแห่งนามกาย, ธรรมชาติทำนามกายคือเจตสิกทั้งหลายให้สงบเย็น

^{๑๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๖, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธิมัม, ๒๕๕๙), หน้า ๒๗๙.

^{๑๘} พระอนุจรอาจารย์ วจนา, อภิธัมมัตถสังคหะ และ ปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ตาลุกุต, ๒๕๔๖), หน้า ๒๖.

อรุปาวจรภูมิมิเจตสิก ๒๐ ดวง คือ ตามความที่ปรากฏในเตภูมิกถาว่า “ยังมีเพื่อนใจบุญอันเป็นเจตสิก ๒๐ จำพวกเป็นเพื่อนใจนั้น ดังกล่าวก่อนนั้นแล แต่เท่าว่าเอากรุณาแลมุทิตา ออกเสีย ยังคงแต่ ๒๐ เพื่อนดั่งนั้น ยังมีอัญสมานังอันนั้นออก รูปนี้มีเวไน เลย กล่าวแต่โสภณเจตสิกอาศัยอรุปโลกนี้ว่าใจน้อยตั้ง นี้ก็ดี น้อยเพื่ออยู่สุขสบายดีไซ้ ฝีมือถึงพระพุทธเจ้าเสด็จมาเกิดในโลกนี้ อรุปพรหมทั้งหลายนั้นยังมีใจศรัทธาแลบูชาพระเจ้าแล”

อธิบายเพิ่มเติมตามพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม ว่า

๑) สัทธา ความเชื่อ	๒) สติ ความระลึกได้
๓) หิริ ความละอายต่อบาป	๔) โอตตปปะ ความสะดุ้งกลัวต่อบาป
๕) อโลภะ ความไม่โลภอยากได้อารมณ์	๖) อโทสะ ความไม่โกรธ
๗) ตัรรมชฌัตตตา ความมีใจเป็นกลาง	๘) กายปัสสิทธิ ความสงบของเจตสิก
๙) จิตตปัสสิทธิ ความสงบของจิต	๑๐) กายลหุตา ความเบาของเจตสิก
๑๑) จิตตลหุตา ความเบาของจิต	๑๒) กายมูทุตา ความอ่อนของเจตสิก
๑๓) จิตตมูทุตา ความอ่อนของจิต	
๑๔) กายกัมมัณฺญูตา ความสมควรแก่การงานของเจตสิก	
๑๕) จิตตกัมมัณฺญูตา ความสมควรแก่การงานของจิต	
๑๖) กายปาคุณฺญูตา ความคล่องของเจตสิก	๑๗) จิตตปาคุณฺญูตา ความคล่องของจิต
๑๘) กายชุกตา ความซื่อตรงของเจตสิก	๑๙) จิตตชุกตา ความซื่อตรงของจิต
๒๐) ปัญฺญินทริย ความเป็นใหญ่ในการรู้อารมณ์ต่าง ๆ ตามความเป็นจริง ^{๑๙}	

เจตสิกเหล่านี้ผู้ประพันธ์ท่านได้ยกมาเฉพาะโสภณเจตสิก ๒๒ ดวงเท่านั้น ดังความปรากฏในอภิธัมมัตถสังคหะตามความว่า “ส่วนในมหัคคจิตทั้งหลาย เจตสิก ๓๕ ดวง คือ อัญสมานเจตสิก ๑๓ ดวง โสภณเจตสิก ๒๒ ดวง ยกเว้นวิรตีเจตสิก ๓ ดวง ย่อมรวมเข้าในปฐมฌานิกจิต ๓ ดวงก่อน”^{๒๐}

แนวทางการพัฒนาจิตในเตภูมิกถา

แนวการพัฒนาจิตในเตภูมิกถา ระดับกามาวจรภูมิ มนุษย์นี้เมื่อเกิดมาแล้วพึงทำความดีไว้ให้มาก เพื่อที่จะได้ไปสู่ภูมิที่ดี หรืออยู่อย่างมีความสุขในปัจจุบันได้มากที่สุดอันมีสาเหตุเกิดจาก การพัฒนาจิตโดยวิธีแนวทางแห่งกุศลกรรมบถ ๑๐ อันเป็นการพัฒนาจิตให้เกิดมหากุศลจิตที่ ๘ ดวง แต่จะมุ่งเน้นไปที่

^{๑๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๖, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธรรม, ๒๕๕๙), หน้า ๒๗๙.

^{๒๐} พระอนุจรอาจารย์ วจนา, อภิธัมมัตถสังคหะ และ ปรมัตถทีปนี, หน้า ๒๖.

การพัฒนาจิตให้เกิดมหากุศลจิต ดวงที่ ๑-๒ และดวงที่ ๗-๘ เพราะการยกเจตสิกขึ้นมาถึง ๓๘ ดวงนี้ อันมีเจตสิกเนื่องด้วยปัญญาอยู่ด้วยนั่นคือ สัมมาทิฐิ และวิปัสสนา เป็นต้น ฉะนั้นแล้วการใช้อุบายใน กุศลกรรมบถ ๑๐ เป็นแนวทางการปฏิบัติเพื่อกระตุ้นให้เกิดมหากุศลจิตเกิดขึ้นนั้นเป็นทางให้พ้นอบายภูมิ ที่ต้องไปทุกข์ยากลำบากได้รับความทรمانกับการดำเนินชีวิตที่เป็นอยู่ ชี้ให้เห็นความทุกข์ยากที่จะเกิดขึ้น จากพฤติกรรมกระทำในสิ่งที่ไม่ดี สิ่งที่สร้างความเดือดร้อนให้เกิดขึ้นกับคนในสังคมปัจจุบันแล้วเมื่อละจากโลกนี้ไปก็ย่อมที่จะไปทุกข์ทรمانมากยิ่งขึ้น เมื่อแสดงความทุกข์ยากจากกรรมชั่วแล้วผู้ประพันธ์ก็ได้ แสดงความสุขสบายที่เกิดจากการทำกรรมดีมีกุศลกรรมบถ ๑๐ เป็นแนวแบบอย่างให้เกิดความผาสุกทั้งในโลกที่เป็นอยู่ปัจจุบันและในโลกที่จะไปพบเมื่อตายจากคือสวรรค์นั่นเอง หรือหากต้องมาเกิดในมนุษย์ ก็พอที่จะหวังในฐานะพระเจ้าจักรพรรดิราช หรือคหบดีเศรษฐีมีฐานะสุขสบายในสมบัติทั้งหลายโดยสะดวก อย่างที่จะเห็นเป็นแบบอย่างได้ในโลกนั้น ๆ วิธีการแสดงเรื่องราวเพื่อให้เกิดแรงจูงใจเหล่านั้นนั้นก็เปรียบเสมือนการชักชวนให้ทำความดี หรือถ้าบุคคลนั้นรู้ได้ด้วยตัวเองแล้วเมื่อทราบความหรือแนวทำก็จะลงมือปฏิบัติทันทีอันเป็นการพัฒนาจิตของมหากุศลจิต ดวงที่ ๑-๒ และดวงที่ ๗-๘

แนวการพัฒนาจิตตามแนวเตภูมิกถาในชั้น รูปาวจรภูมิ ผู้ปฏิบัติฝึกจิตจนสำเร็จโดยมีการฝึกด้วย ปฐมวิภังคเป็นต้นสำเร็จฉฉาน ๔ แล้ว เมื่อละจากรูปในโลกมนุษย์จะมาบังเกิดตามแต่กำลังมานของคนที่ฝึกได้จะส่งผลมาดังนี้

๑) ปฐมฌานภูมิระดับหยาบหรือทรามนั้นได้กำเนิดใน พรหมปารีสัชชาภูมิ ปฐมฌานภูมิระดับ กลางนั้นได้กำเนิดในพรหมปโรหิตา ปฐมฌานภูมิระดับละเอียดประณีตนั้นได้กำเนิดในมหาพรหมาภูมิ

๒) ทุตติยฌานภูมิระดับหยาบหรือทรามได้กำเนิดในปริตตราภูมิ ทุตติยฌานภูมิระดับกลางได้กำเนิด ในอปปมาณาภูมิ ทุตติยฌานภูมิระดับละเอียดประณีตได้กำเนิดในอาภัสสราภูมิ

๓) ตติยฌานภูมิระดับหยาบหรือทรามได้กำเนิดใน ปริตตาสุภาภูมิ ตติยฌานภูมิระดับกลางได้ กำเนิดในอปปมาณสุภาภูมิ ตติยฌานภูมิระดับละเอียดประณีตได้กำเนิดในสุภิกิณหาภูมิ

๔) จตุตถฌานภูมิได้กำเนิดในเวหัพปลาภูมิ อสัณญ์ภูมิและชั้นสุทธาวาส ๕ คือ อวิหาภูมิ อตปปาภูมิ สุทสสาภูมิ สุทสสิภูมิ อกนิฐฐาภูมิ

เมื่อมีจิตแล้วจะต้องประกอบกับเจตสิกซึ่งในเตภูมิกถานี้ได้แสดงไว้ว่ามีเจตสิกทั้งหมด ๒๒ จำพวก แนวการพัฒนาจิตตามแนวเตภูมิกถาในชั้น อรูปาวจรภูมิ ผู้ใดปฏิบัติฝึกจิตจนสำเร็จ ปัญจฌานจิต ขึ้นไปแล้ว เมื่อละจากรูปในโลกมนุษย์จะมาบังเกิดตามแต่กำลังมานของคนที่ฝึกได้จะส่งผลมาดังนี้

๑) อากาสาณัญญาตณภูมิ มีปฏิสนธิด้วยอากาสาณัญญาตณวิบากปฏิสนธิ

๒) วิญญาณัญญาตณภูมิ มีปฏิสนธิด้วยวิญญาณัญญาตณวิบากปฏิสนธิ

๓) อากิญจัญญาตณภูมิ มีปฏิสนธิด้วยอากิญจัญญาตณวิบากปฏิสนธิ

๔) เนวสัณญานาสัญญาตณภูมิ มีปฏิสนธิด้วยเนวสัณญานาสัญญาตณวิบากปฏิสนธิ

เมื่อมีจิตแล้วจะต้องประกอบกับเจตสิกซึ่งในเตภูมิกถานี้ได้แสดงไว้ว่ามีเจตสิกทั้งหมด ๒๐ จำพวก แนวการพัฒนาจิตตามแนวเตภูมิกถาในชั้น โลกุตระ มีวิธีการที่ปรากฏในเตภูมิกถา ๒ แนวทางใหญ่นั้นคือ สมถะ และวิปัสสนา เมื่อเจริญสมาธิถึงความสงบอันมีแนวทางของอนุสสติ ๑๐ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ พรหมวิหารกัมมัฏฐาน ๔ อารูปกัมมัฏฐาน ๔ สัจญาณกัมมัฏฐาน และวัตถานกัมมัฏฐาน เมื่อเจริญสมถกัมมัฏฐานนี้แล้วจึงจะยกจิตขึ้นสู่การพิจารณาในสามัญญลักษณะคือสัมมสนญาณอันเป็นวิปัสสนา ไปจนถึงปัจจเวกขณญาณเข้าสู่พระนิพพานนั่นเอง โดยที่ผู้ปฏิบัตินั้นก็จะสามารถละกิเลสได้โดยลำดับ คือ พระโสดาบันละกิเลสได้ ๓๐๐ พระสกิทาคามีละกิเลสได้ ๔๕๐ พระอนาคามีละกิเลสได้ ๗๕๐ และ พระอรหันต์ละกิเลสได้ ๑๕๐๐ เป็นที่สุดเข้าสู่พระนิพพานนั่นเอง

สรุป

ความเป็นมา ของเตภูมิกถาเป็นบทพระราชนิพนธ์ของพระมหาธรรมราชาที่ ๑ (พญาลิไท) ซึ่งแต่งขึ้นเมื่อปีพุทธศักราช ๑๘๘๘ โดยมีพระประสงค์ที่จะเทศนาโปรดพระมารดาอันนับว่าเป็นการทดแทนพระคุณเสมือนพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ได้เสด็จไปจำพรรษาที่ดาวดึงส์สวรรค์เพื่อที่จะได้แสดงพระอภิธรรมนี้โปรดแก่พระพุทธรูปที่เสวยผลวิบากไปบังเกิดในดุสิตสวรรค์ที่สามารถลงมาฟังธรรมในชั้นดาวดึงส์นี้ได้ นั่นเอง และเพื่อให้เกิดความเข้าใจหรือที่เรียกว่าความจำเริญในพระอภิธรรมอันจะเกิดขึ้นแก่ประชาชนโดยทั่วไปด้วยเช่นเดียวกัน

โครงสร้างเตภูมิกถานี้มีโครงสร้างอันสามารถจำแนกตามภูมิได้ ๔ ภูมิใหญ่คือ (๑) กามาวจรภูมิ (๒) รูปาวจรภูมิ (๓) อรูปาวจรภูมิ (๔) โลกุตระภูมิ และสามารถแบ่งเป็น ๑๑ กัณฑ์หรือบท โดยจำแนกได้ดังนี้

๑) กามาวจรภูมิ ภูมิแห่งผู้ที่ยังข้องอยู่ในกาม ได้แก่ กัณฑ์ที่ ๑ กล่าวถึง นรกภูมิ กัณฑ์ที่ ๒ กล่าวถึง เปรตภูมิ กัณฑ์ที่ ๓ กล่าวถึง อสุรกายภูมิ กัณฑ์ที่ ๔ กล่าวถึง ตีริจฉานภูมิ กัณฑ์ที่ ๕ กล่าวถึง มนุสสภูมิ กัณฑ์ที่ ๖ กล่าวถึง ฉกามาวจรสวรรค์คือ (๑) จาตุมหาราชิกา (๒) ดาวดึงส์ (๓) ยามา (๔) ดุสิต (๕) นิมมานรดี (๖) พรนิมิตตสวรรค์

๒) รูปภูมิ ภูมิแห่งผู้ได้รูปฌาน ๔ กัณฑ์ที่ ๗ กล่าวถึง คุณสมบัติผู้ที่จะได้ปรากฏในรูปฌานนี้ ต้องจะต้องได้ ปฐมฌาน (มีองค์ ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา) ทุตติยฌาน (มีองค์ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา) ตติยฌาน (มีองค์ ๒ คือ สุข เอกัคคตา) จตุตถฌาน (มีองค์ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา) ซึ่งสามารถแบ่งได้ ๑๖ ภูมิ ได้แก่ (๑) พรหมปาริสาชภูมิ (๒) พรหมบุโรหิตาภูมิ (๓) มหาพรหมภูมิ (๔) ปริตตภาภูมิ (๕) อัปปมาณาภูมิ (๖) อาภัสสรภูมิ (๗) ปริตตสุภาภูมิ (๘) อัปปมาณสุภาภูมิ (๙) สุภกิญหาภูมิ (๑๐) เวหิปผลาภูมิ (๑๑) อสัณญีสัตตาภูมิ (๑๒) อวิหาภูมิ (๑๓) อตปปาภูมิ

(๑๔) สุทัตสาภุมิ (๑๕) สุทัตสีภุมิ (๑๖) อกนิภูฐาภุมิ

๓) อรูปภุมิ ภุมิแห่งผู้ได้อรูปมาน ๔ กัณฑ์ที่ ๘ กล่าวถึง คุณสมบัติผู้ที่จะได้ปรากฏในรูปมานนี้ ต้องจะต่อได้อากาศานัญญาตนะ (ฌานอันกำหนดอากาศคือช่องว่างหาที่สุตมิได้เป็นอารมณ์ หรือภพของผู้เข้าถึงฌานนี้) วิญญาณัญญาตนะ (ฌานอันกำหนดวิญญาณหาที่สุตมิได้เป็นอารมณ์ หรือภพของผู้เข้าถึงฌานนี้) อากิญจัญญาตนะ (ฌานอันกำหนดภาวะที่ไม่มีอะไร ๆ เป็นอารมณ์ หรือภพของผู้เข้าถึงฌานนี้) เนวสัญญานาสัญญาตนะ (ฌานอันเข้าถึงภาวะมีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่ หรือภพของผู้เข้าถึงฌานนี้) ซึ่งสามารถแบ่งได้ ๔ ภุมิ ได้แก่ (๑) อากาศานัญญาตนภุมิ (๒) วิญญาณัญญาตนภุมิ (๓) อากิญจัญญาตนภุมิ (๔) เนวสัญญานาสัญญาตนภุมิ

๔) สัจจธรรม กัณฑ์ที่ ๙ กล่าวถึง อวินิโภครูป (อนิจจลักษณะ) กัณฑ์ที่ ๑๐ กล่าวถึง โอกาสมหากัลป์ปสุญญตา(กัลปวินาศและอุบัติ)

๕) โลกุตระภุมิกัณฑ์ที่ ๑๑ กล่าวถึง นิพพานกถา(พระนิพพาน)

แนวการพัฒนาจิตในเตภูมิกถาในระดับภุมิต่าง ๆ นั้น เริ่มด้วยการกล่าวถึงความทุกข์ยากลำบากและทรมาณในการได้รับผลแห่งกรรมชั่วในทุกคติภุมิในเบื้องต้นเพื่อให้ผู้ศึกษาเกิดความเกรงกลัวในการกระทำกุศลกรรมต่าง ๆ แล้วจึงบรรยายความอยู่เป็นสุขสวัสดิ์ในสุคติภุมิของกามาจร รูปภุมิ อรูปภุมิ และนิพพาน เพื่อสร้างแรงจูงใจในการมั่นเพียรตั้งใจทำกุศลกรรมทั้งหลายให้มากขึ้นและผลทำให้เกิดความสุขในปัจจุบันและอนาคต ทั้งนี้ยังบรรยายพระสัจจธรรมในความเป็นอนิจจังความไม่เที่ยงและการดับสลายสูญสิ้นแห่งธาตุทั้งปวง แสดงให้เป็นความไม่มีตัวตนให้ยึดมั่นถือมั่นในรูปธรรมทั้งหลาย บอกวิธีการเข้าถึงพระนิพพานอันเป็นบรมสุขในส่วนสุดท้าย เพื่อเป็นแนวทางให้สำหรับผู้ที่จะมีมุงเอาส่วนแห่งมรรคผลนิพพานนั้นแล

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

มหาวิทยาลัยควรจะศึกษาเรื่องจิตในเตภูมิกถา มหาเถรสมาคมควรส่งเสริมให้เจ้าคณะพระสังฆาธิการมีการแสดงพระธรรมเทศนาหรือสั่งสอนอบรมปลูกฝังเกี่ยวกับการสร้างแรงจูงใจให้ทำความดี โดยยกแสดงหรือเผยแผ่ในด้านการชี้ให้เห็นคุณและโทษ เช่น เมื่อกระทำชั่วย่อมนั้นจะได้รับผลไม่ดีในปัจจุบันก็ติดคุก ทรมาณไม่มีความสุขสบายใจหรือในที่สุด เมื่อจากไปแล้วก็ต้องที่จะได้รับโทษทัณฑ์ในนรกขุมต่าง ๆ บ้างไปเกิดเป็นเปรต อสุรกาย หรือสัตว์ดิรัจฉานบ้าง เมื่อชี้ให้เห็นโทษของความชั่วแล้ว เพื่อนำไปสู่การละอกุศลไม่ทำความชั่วทั้งหลายเหล่านั้น ก็ย่อมที่จะส่งเสริมสร้างแรงจูงใจในการทำความดีเพื่อความสุขในการเป็นอยู่ปัจจุบันโดยไม่สร้างเวรกรรมติดใจให้แก่ผู้อื่น หรือเพื่อประโยชน์ในเข้าถึงมนุษย์สมบัติ สวรรค์สมบัติและนิพพานสมบัติในอนาคตนั้นด้วย ทั้งนี้เป็นการมุ่งเน้นให้เกิดการสร้างกุศลให้เกิดลงมือ

ทำความดี จนจะได้นำไปสู่การสั่งสมบารมีฝึกฝนตนทำสมาธิลงมือปฏิบัติธรรมเจริญพระกัมมัฏฐานไม่ว่าจะเป็นวิธีแบบสมณะ หรือแบบวิปัสสนา ก็ย่อมที่จะเป็นอบรมให้เกิดขึ้นแก่จิตใจของบุคคลให้ตั้งมั่นอยู่ในธรรมจะมากหรือน้อยนั้นก็พอที่จะทำให้เป็นอุปกิเลสสิ่งสมไปโดยปกติอันจะยกเข้าสู่การชำระจิตใจออกจากกิเลสนั่นเอง จึงสามารถสรุปเป็นเชิงนโยบายได้ว่า ควรมุ่งรณรงค์ให้ละชั่ว มุ่งส่งเสริมการทำความดีในรูปแบบต่าง ๆ และสร้างแรงบันดาลใจในการปฏิบัติธรรม

ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยครั้งต่อไป

๑) ควรที่จะได้ศึกษาวิเคราะห์เพิ่มเติมเกี่ยวกับเรื่องพฤติกรรมของจิตที่ปรากฏในวรรณกรรมเตภูมิกถา

๒) ควรที่จะได้ศึกษาวิเคราะห์เพิ่มเติมเกี่ยวกับเรื่องภพภูมิที่ปรากฏในวรรณกรรมเตภูมิกถา

บรรณานุกรม

กัลยกร ทองโสม. “ไตรภูมิพระร่วง: วิถีธรรม วิถีชีวิต”. วารสารบัณฑิตวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปีที่ ๑๘ ฉบับที่ ๑๘ (กรกฎาคม-ธันวาคม ๒๕๖๓): ๑๖๒.

นियะดา เหล่าสุนทร. ไตรภูมิพระร่วง การศึกษาที่มา. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แม่คำผาง, ๒๕๔๓.
 นवलวรรณ พูนวสุพลฉัตร และคณะ. “การศึกษาปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการพระราชนิพนธ์เรื่องไตรภูมิพระร่วง”. รายงานวิจัย. (สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๓).

พระมหาสมบุญ วุฑฒิกโร. “จิตตมาตรของนิกายโยคจาร: การศึกษาเชิงวิเคราะห์บนฐานแนวคิดเรื่องจิตในพระพุทธานุศาสนายุคต้น”. ดุษฎีนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๓๖, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๕๙.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____. อรรถกถาภาษาไทย พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท ภาค ๒. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

_____. อรรถกถาภาษาไทย พระอภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณีปกรณ์. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

แม่ชีกฤษณา รักษาโฉม. “ศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องจิตในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท”. วารสาร

สันติศึกษาปริทรรศน์ มจร. ปีที่ ๘ ฉบับที่ ๔ (กรกฎาคม - สิงหาคม ๒๕๖๓): ๑๒๓๔.
ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทย สมัยสุโขทัย ไตรภูมิกถา. กรุงเทพมหานคร:
ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๔.
วิญญู กิณะเสน และบุญชญา วิวิธชร. “ศึกษาวิเคราะห์ห่มนุชย์กับการปกครองในวรรณกรรมไตรภูมิพระร่วง”.
วารสาร มจร. บาลีศึกษาพุทธโฆสปริทรรศน์. ปีที่ ๒ ฉบับที่ ๑ (มกราคม - มิถุนายน ๒๕๕๙):
๗๒.
กรมศิลปากร. กรมศิลปากร : ไตรภูมิกถาฉบับถอดความ. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา : <https://vajirayana.org/> [๑ ธันวาคม ๒๕๖๔].